

تحلیل فرایند طرح مسائل توحید نظری در سیر نزول قرآن

محمدمیثم حقگو*

چکیده

فرایند حکیمانه نزول قرآن طی ۲۳ سال توانست جامعه‌ای مشحون از شرک را به امتی موحد تبدیل نماید. کشف این فرایند در گرو دست‌یابی به روش قرآن در طرح مسئله توحید بر پایه سیر نزول قرآن است. در این تحقیق با تمرکز بر مراتب توحید نظری، بخشی از این پروسه تعقیب شده و با استفاده از سبک تفسیر موضوعی تنزیلی، نتایج شایان توجهی به‌دست آمده است. بر این پایه، روش قرآن در طرح مسأله توحید، شروع از نقطه صفر اعتقادی نیست؛ بلکه اثبات ذات و توحید ذاتی را مفروغ‌عنه لحاظ نموده و مراتب دیگری چون توحید در ربوبیت، توحید در خالقیت و توحید در علم را به‌گونه وسیعی مطرح کرده است. هرچند بررسی فرایند استدلال بر تک‌تک مراتب توحید، بسیار فراتر از مجال یک مقاله است اما به‌عنوان نمونه، ابطال والدیت تشریفی و حقیقی خدای سبحان، نشان می‌دهد که مطابق با سیر نزول، یک سیاست‌گذاری منطقی در مبارزه با معضلات اعتقادی دنبال شده است. بهره‌گیری از روش تدریج، اجمال به تفصیل، بیان داستان و مثل از جمله رویکردهایی است که در این راستا استفاده شده است.

واژگان کلیدی

تفسیر کلامی، تفسیر موضوعی تنزیلی، آیات توحیدی، توحید نظری.

haghgoo@whc.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۲۹

*. دانش آموخته دکتری مدرسی معارف اسلامی دانشگاه معارف اسلامی.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱/۱۶

طرح مسئله

قرآن نه تنها به لحاظ لفظی و محتوایی، معجزه است، بلکه ساختار و نحوه طرح مباحث گوناگون آن نیز از نظامی حکیمانه برخوردار است؛ نظامی که بر مبنای آن، جامعه عصر نزول دچار تحول شده و گام به گام از ظلمات خارج و راه‌های نور را درنوردیده است. رویکرد رایج در تفسیر آیات اعتقادی - چه به صورت ترتیبی و چه موضوعی - با آفت تحمیل ساختار و نظام حاکم بر علم کلام همراه بوده است و تفسیر این آیات با همان پیشینه ذهنی کلامی صورت گرفته است. (ر. ک به: طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱ / ۶) در علم کلام نیز بهره‌برداری از قرآن به صورت گزینشی و منطبق با قالب علمی این دانش صورت گرفته است اما با توجه به سیر نزول آیات، می‌توان نظام اعتقادی قرآن و گام‌های تحول معرفتی جامعه عصر نزول را کشف کرد و این رویکرد، بر استفاده از تفسیر ترتیب مصحفی رجحان دارد.

قرآن کریم با ترتیب خاصی نازل شده، که با چینش فعلی متفاوت است. ترتیب نازل شده بهترین و بیشترین اثر را بر جامعه مکی و مدنی داشته است؛ چراکه نزول هر بخشی از آن، با توجه به وضعیت و نیاز مخاطبان آن جامعه به خصوص بوده است؛ به گونه‌ای که می‌توان آیات قرآن را گزارشی گاه اجمالی و گاه تفصیلی از باورها، آیین‌ها و رفتارها در جامعه عصر نزول دانست. (جواد علی، ۱۴۱۳: ۶ / ۱۱) بررسی این وضعیت می‌تواند در عرصه‌های مختلف، از جمله نحوه تفسیر قرآن و نیز کشف روش تحول در یک جامعه کمک کند.

یکی از مهم‌ترین فواید سبک تفسیر به ترتیب نزول، تقویت نگاه هدایتی و تربیتی در تفسیر قرآن است. در بیشتر تفاسیر، خواننده نقش آموزشی را برجسته می‌بیند و فضای غالب آنها انتقال مفاهیم، رفع ابهام‌های عارضی و پرداختن به ویژگی‌های لفظی یا محتوایی آیات است؛ اما در سبک ترتیب نزول، چون دغدغه مفسر، فهم زبان هدایتی و تربیتی قرآن، و هم‌گامی با آیات و سوره، از آغاز تا اوج شکوفایی فرد و جامعه است، مفسر ترجیح می‌دهد که با رویکرد هدایتی و تربیتی معارف قرآن را تعقیب نماید. این شیوه، هرچند در تفسیر بر پایه ترتیب مصحفی نیز ممکن است، اما شیوه ترتیب نزول، مفسر را با ملاحظه نگاه تربیتی هماهنگ‌تر خواهد کرد. بنابراین سبک ترتیب نزول سوره‌ها مفسر را در کشف «روش صحیح ایجاد تحول» یاری می‌کند و او را با اطمینان بیشتری - نسبت به سبک ترتیب مصحفی - با روش‌های قرآنی ایجاد تحول فرهنگی آشنا خواهد ساخت. مفسران این سبک برآنند که این نگاه تفسیری، دانش‌هایی افزون بر دیگر سبک‌های تفسیری را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد و برخی از ابعاد جدید معنایی قرآن را در اختیار قرآن‌پژوهان می‌گذارد. (ر. ک به: ابن جزری، ۱۳۹۳: ۱ / ۴؛ آل‌غازی، ۱۳۸۲: ۱ / ۴ - ۳؛ دروزه، ۱۴۲۱: ۱ / ۹)

نظامواره منحصر به فرد قرآن در طرح مباحث اعتقادی و ایجاد تحول در این زمینه، مسئله‌ای است که با همین رویکرد سیر نزولی، قابل رهگیری است. از میان آموزه‌های اعتقادی، «توحید» به‌عنوان اساسی‌ترین اصول و مبانی دینی، (ر. ک به: صدوق، ۱۳۹۸: ۲۰ - ۱۸) امری است که توجه ویژه قرآن بدین موضوع، دور از انتظار نیست؛ تا آنجا که برخی هدف نهایی عموم آیات قرآن را توحید ذاتی و صفاتی و افعالی دانسته‌اند. (شیرازی، ۱۳۶۱: ۴ / ۵۴) هرچند واژه «توحید» در قرآن نیامده، اما فراوانی آیاتی که به‌طور مستقیم به مسئله توحید و مراتب نظری و عملی آن پرداخته و یا با نفی شرک به‌طور غیرمستقیم توحید را تقویت نموده، نشان‌دهنده اهمیت خاص این موضوع از دیدگاه قرآنی است.

روش مورد استفاده در نوشتار پیش‌رو، بررسی موضوع «توحید نظری» با استفاده از رویکرد «تفسیر موضوعی تنزیلی» است. به لحاظی دیگر، اگرچه این تحقیق بر موضوع «توحید نظری» متمرکز است اما می‌تواند به‌عنوان یک مدل پیشنهادی در روش «تفسیر موضوعی تنزیلی» نیز تلقی شود. حجم وسیع داده‌های قرآنی درباره توحید نظری و ابعاد مختلف آن، عملاً تبیین و تحلیل کامل مسائل و استدلال‌های مورد نظر را در یک مجال محدود ناممکن می‌سازد. در عین حال تلاش شده است که در مرحله نخست، با تهیه جدولی جامع و مشتمل بر تمام مسائل توحید نظری قرآن در سیر نزول، تکیه‌گاهی مطمئن برای کار فراهم آید تا بتوان با تجمیع و فشرده‌سازی اطلاعات مورد نیاز، مراحل بعدی کار را با سهولت و اختصار بیشتری طی کرد. در ادامه کار، برون‌داد آماری مسائل توحید نظری در قرآن با استفاده از همین جدول، ارائه و تحلیل شده و در پایان، روش استدلال بر یکی از این مسائل در سیر نزول قرآن مطرح گردیده است.

پیشینه تحقیق

هرچند - با توجه به روش تبلیغی پیامبر اسلام ﷺ - برای تفسیر به سبک ترتیب طبیعی نزول سوره‌ها، قدمتی به اندازه نزول قرآن وجود دارد، اما تفسیرنگاری بر پایه این سبک، رخداد جدیدی است. مهم‌ترین آثار در این سبک، عبارت است از: *بیان المعانی*، ملاحویش آل‌غازی، ۱۳۸۳ ق؛ *التفسیر الحدیث*، محمد عزه دروزه، ۱۳۸۳ - ۱۳۸۱ ق؛ *معارض التفكير و دقایق التدبر*، حسن جنبکه میدانی، ۱۴۲۱ ق، *فهم القرآن الحکیم*، محمد عابد الجابری، ۱۴۲۹ ق، *یا به پای وحی*، مهدی بازرگان، ۱۳۷۴ ش، *همگام با وحی*، عبدالکریم بهجت‌پور، ۱۳۹۰ ش. درباره موضوع «توحید نظری» در آیات کریمه قرآن، تاکنون بررسی‌های علمی قابل توجهی انجام

گرفته است. در تفاسیر ترتیب مصحفی، به طور پراکنده و غالباً غیرمنسجم مباحث تفسیری فراوانی ذیل آیات توحیدی بیان شده است. در تفاسیر موضوعی، به گونه‌ای متمرکز بحث توحید در قرآن مطرح شده است. در این قسم تفاسیر ابتدا آیات مرتبط با توحید گردآوری شده و پس از دسته‌بندی آیات در بخش‌های مورد نظر مفسر - بدون ملاحظه ترتیب مصحفی یا تنزیلی - مرحله تحلیل و تفسیر آیات توحیدی طی شده است. در این نگاه‌ها، ترتیب نزول لحاظ نشده و مهم‌تر اینکه گاه با تحمیل ساختار و محتوای دانش کلام همراه گردیده است. (ر. ک به: طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱/ ۶)

بی‌شک در تفاسیر مزبور، مباحث ارزشمندی در رابطه با توحید قرآنی بیان شده است؛ اما از آنجاکه رویکرد «سیر نزولی» مطمح‌نظر نبوده است، امکان دستیابی به روش و ساختار هندسه معرفتی قرآن در بیان این مسئله وجود ندارد. این در حالی است که دستیابی به نظام‌واره‌های معرفتی قرآن در موضوع‌های مختلف، نیازمند توجه مستمر به فرایند نزول وحی و جای‌گذاری‌های حکیمانه موضوع‌های مختلف است.

اگرچه تاکنون هیچ اثری درخصوص «توحید نظری در سیر نزول» به رشته تحریر درنیامده، اما موضوع توحید در بسیاری از آثار مورد توجه بوده است که برخی از مهم‌ترین آنها بدین شرح است: **توحید المفضل**، مفضل بن عمر؛ **التوحید**، شیخ صدوق؛ **شرح توحید الصدوق**، قاضی سعید قمی؛ **بحار الأنوار**، جلد ۳ و ۴، محمدباقر مجلسی؛ **بیان الفرقان فی توحید القرآن**، مجتبی قزوینی؛ **مجموعه آثار**، جلد ۴، مرتضی مطهری؛ **توحید از نظر اسلام**، محمود طالقانی؛ **رسائل توحیدی**، سید محمدحسین طباطبایی؛ **خدا از دیدگاه قرآن**، سید محمد بهشتی؛ **توحید الإمامیه**، محمدباقر ملکی میانجی؛ **روح توحید: نفی عبودیت غیر خدا**، سید علی خامنه‌ای؛ **توحید در قرآن**، عبدالله جوادی آملی؛ **التوحید و الشرك فی القرآن الکریم**، جعفر سبحانی؛ **مفاهیم القرآن**، جلد ۱، جعفر سبحانی؛ **معارف قرآن**، جلد ۱، محمدتقی مصباح یزدی، **پیام قرآن**، جلد ۴، ناصر مکارم شیرازی؛ **توحید از نگاه وحی، فلسفه و عرفان**، سید جعفر سیدان؛ **التوحید**، محمد بن محمد ماتریدی؛ **التوحید و معرفة أسماء الله عزوجل و صفاته**، محمد بن اسحاق بن منده؛ **مرزهای عقیده: اله، رب، عبادت، دین**، ابوالاعلی مودودی؛ **التفسیر الموضوعی لآیات التوحید فی القرآن**، عبدالعزیز الدردیر. هم‌چنین در بخش خداشناسی یا توحید اغلب کتاب‌های کلامی و نیز بخش الاهیات بالمعنی الأخص کتاب‌های فلسفی، این بحث مطرح شده است.

از تحقیق‌های نزدیک به موضوع مورد بحث، پایان‌نامه «روش قرآن در نهادینه کردن باور به ربوبیت الهی در جامعه صدر اسلام» است که قسمتی از مباحث توحید نظری (ربوبیت) را در سیر

نزولی بخشی از سوره‌های قرآن بررسی کرده است. عبدالکریم بهجت‌پور نیز در مقاله «روش طرح توحید در قرآن (خداپرستی یا خداشناسی)» اهداف و ساختار بخشی از آیات قرآن درباره توحید را بر پایه سیر نزول بیان داشته است.

مفهوم‌شناسی چند اصطلاح

پیش از بیان مطالب، لازم است به اختصار، برخی اصطلاح‌ها و مبانی تحقیق معرفی شود:

الف) توحید نظری: اصطلاح «توحید نظری» به معنای «بینش توحیدی» یا «اعتقاد به یگانگی خداوند در شأنی از شئون وحدانیت» است. این اصطلاح در مقابل «توحید عملی» مطرح می‌شود که مراد از آن، «کشش، منش و کنش موحدانه مطابق با بینش توحیدی» یا «هرگونه گرایش، خلق و رفتار به مقتضای توحید نظری» است. اگرچه توحید عملی نیز با استفاده از بحث و استدلال‌های نظری تبیین می‌شود، اما محصول این تراکنش ذهنی، بازگوکننده آموزه‌ای است که در فضای خارج از ذهن و مرتبط با عواطف، اخلاق یا رفتارهای انسان کارآیی دارد؛ درحالی‌که فرآورده مباحث توحید نظری، اعتقاد و بینشی است که در محیط ذهن باقی می‌ماند.

بنابراین می‌توان گفت ملاک «نظری» بودن یک گزاره توحیدی این است که خروجی مستقیم آن به معرفت شأن و مرتبه‌ای از توحید خداوند محدود باشد و ملاک «عملی» بودن آن است که خروجی مستقیم آن به ساحت‌های غیرمعرفتی مانند گرایش، احساس و رفتار انسان مربوط شود. لازم به ذکر است که این دو اصطلاح در کلام متقدمان امامیه به کار نرفته و در برخی از آثار معاصر مطرح شده است. (ر. ک به: مطهری، ۱۳۸۹ الف: ۲ / ۱۰۴؛ همو، ۱۳۸۹ ب: ۲۶ / ۹۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۲ / ۵۱۰؛ خرازی، ۱۴۱۷: ۱ / ۴۵، ۴۴ - ۵۳؛ سعیدی‌مهر، ۱۳۹۲: ۱ / ۱۴۸ - ۷۴)

ب) جدول نزول سوره‌های قرآن: از لوازم مهم در تفسیر تنزیلی، به دست آوردن جدول قابل اعتمادی از نزول سوره‌هاست. از اصول تفسیر تنزیلی، توجه به جایگاه نقل در تعیین مرتبه نزولی سوره‌ها و آیات استثنایی است. البته این به معنای عدم استفاده از ابزار اجتهاد در نقل‌ها و مقایسه و بررسی مفاد جدول‌ها، با توجه به محتوای سوره‌ها نیست. مبنایی که در تعیین ترتیب نزول سوره‌ها در این تحقیق - به عنوان اصل موضوع - اتخاذ شده، بر پایه یافته‌های برخی از قرآن‌پژوهان معاصر از جمله محمدهادی معرفت و عبدالکریم بهجت‌پور است (معرفت، ۱۴۱۰: ۱ / ۱۳۵؛ بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۴۶ - ۳۴۵) که البته در بیشتر موارد با دیگر جداول معروف ترتیب نزول مطابقت دارد. (ر. ک به: طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۶۱۳ - ۶۱۲؛ خازن، ۱۴۱۵: ۱ / ۹؛ زرکشی، ۱۴۱۰: ۱ / ۲۱۰ - ۲۰۶)

ج) مراحل چهارگانه نزول قرآن: یکی از مسائل مهم در تفسیر قرآن مطابق با سیر نزول،

شناخت ارتباط سوره‌ها با توجه به فرایند تحول اجتماعی در جامعه معاصر نزول است. با تأمل در اغراض و مضامین سوره‌های قرآن بر پایه سیر نزول، می‌توان مراحل رشد جامعه دینی را در چهار بخش بیان داشت:

مرحله یکم: از سوره علق (ن. ۱) تا حجر (ن. ۵۴)؛ آغاز دعوت پیامبر ﷺ تا علنی شدن اقلیت مکی. **مرحله دوم:** از سوره انعام (ن. ۵۵) تا مطففین (ن. ۸۶)؛ تقویت اقلیت مؤمن در برابر اکثریت مشرک، تا زمان هجرت به مدینه.

مرحله سوم: از سوره بقره (ن. ۸۷) تا فتح (ن. ۱۱۲)؛ قرارگرفتن جامعه اکثری در دست مؤمنان و تمرکز بر جامعه‌سازی.

مرحله چهارم: سوره مائده (ن. ۱۱۳) و توبه (ن. ۱۱۴)؛ تعیین رهبر پس از وفات پیامبر ﷺ و تأکید بر مراقبت اجتماعی، استقلال و پابرجایی این جامعه. (ر. ک به: بهجت‌پور، ۱۳۹۴: ۵۷ - ۵۴) برای فهم روند تکامل و رشد جامعه دینی باید به مضامین سوره‌ها در این مقاطع تنزیلی، توجه کامل داشت و تناسب‌ها و ارتباط‌های میان هر مرحله را شناسایی نمود، تا به مهندسی فرهنگی قرآن و روش‌های تحول‌سازی در این کتاب دست یافت. از این‌رو در این تحقیق نیز تلاش شده است به قدر مجال، از این تقسیم‌بندی استفاده شود.

۲. نکاتی درباره جدول «مسائل توحید نظری در سیر نزول»

نخستین گام در بررسی ابعاد توحید نظری در سیر نزول قرآن، جمع‌آوری داده‌های مرتبط در قالب یک جدول منسجم است، تا مبنای کار در مراحل تبیین و تحلیل قرار گیرد. مهم‌ترین ستون این جدول، مربوط به «مسائل توحید نظری» است که بیان‌گر تمام مسائل مرتبط با توحید نظری در سیر نزول آیات، و نمودار استدلال‌های توحیدی قرآن است. در این ستون، در موارد متعددی مراتب توحید عملی نیز منعکس شده است که به دلیل نشان‌دادن ارتباط میان مسائل نظری و عملی توحید بوده است.

طبیعی است که در چنین پژوهش گسترده و دقیقی، اتکا به تفسیری مطمئن و مورد پذیرش جامعه علمی ضرورت دارد. نگارنده با بررسی تفاسیر مختلف، به این نتیجه رسید که تفسیر *المیزان* از ویژگی‌های ممتازی برخوردار است. تسلط مؤلف بر مبانی نظری امامیه، توجه خاص ایشان به مباحث توحیدی قرآن، استفاده از روش تفسیری قرآن به قرآن، بررسی و کشف سیاق و ارتباط آیات، واکاوی

۱. منظور از علامت اختصاری «ن» در این نوشتار، ترتیب نزولی سوره است.

ارتباط منطقی میان آموزه‌های توحیدی آیات، تبیین استدلال‌های توحیدی قرآن به‌طور شفاف و منطقی، ذکر اقوال مختلف به اندازه نیاز و بیان نظر نهایی خود و مقبولیت عام این تفسیر گران‌سنگ از جمله ویژگی‌هایی است که می‌توان گفت مجموعه آنها در تفاسیر دیگر یافت نمی‌شود. از این رو در تکمیل ستون «مسائل»، منبع اصلی مورد استفاده، تفسیر *المیزان* قرار گرفت و قریب به اتفاق مطالب این ستون، با تفسیر *المیزان* هم‌خوانی دارد. البته در مواردی نیز نظر دیگر تفاسیر، از جمله *التبیان*، *مفاتیح الغیب*، *التحریر و التنویر*، *من هدی القرآن*، *نمونه و توحید در قرآن* ملاحظه شده است. هم‌چنین موارد واضح، بدون مراجعه به تفاسیر تکمیل شده است.

با توجه به حجم بالای این جدول، در اینجا به‌عنوان نمونه بخش آغازین آن ارائه می‌شود:^۱

مسئله توحید نظری	آیه	سوره
[توحید در خالقیت، از جمله خلقت انسان از علق + اکرم بودن خدا، به‌دلیل تعلیم نادانسته‌ها به انسان] ← توحید در ربوبیت	۱ تا ۵	علق ۹۶ / ۱
عامل طغیان (از جمله نسبت به توحید در ربوبیت)، احساس بی‌نیازی است	۶ و ۷	علق
تهدید مشرکان و دلداری پیامبر با «توحید در مرجعیت»	۸	علق
تأکید بر عدم اطاعت از ابوجهل و اطاعت از خدا در نمازگزاردن (مصدق توحید در اطاعت)	۱۹	علق
ربوبیت ← مصداق توحید در علم (به گمراهان و هدایت‌یافتگان) ← نهی از شرک در اطاعت	۷ تا ۱۰	قلم ۶۸ / ۲
بیان شرک افعالی صاحبان باغ و عذاب دنیوی و توبه آنها	۲۸، ۲۹ و ۳۲	قلم
رد بر ادعای تساوی مشرکان با مسلمانان، به این دلیل که خدایانی شریک ربوبیت خدا هستند و برای آنها شفاعت خواهند کرد (توحید در شفاعت ← عدالت خدا)	۳۵ و ۴۱	قلم
توحید در ربوبیت تکوینی ← توحید در الوهیت ← امر پیامبر به ذکر اسم پروردگار، تبتل، توکل، صبر، کناره‌گیری از مشرکان و واگذار کردن امر آنها به خدا // ابتدای توحید عملی بر توحید نظری	۸ تا ۱۱	مزمّل ۷۳ / ۳
مصدق توحید در خالقیت و علم (تقدیر شب و روز) ← علم به اعمال بندگان و تشریح احکام متناسب با توان ایشان	۲۰	مزمّل
امر به بزرگ‌داشت انحصاری پروردگار در مقام انذار // تکبیر می‌تواند اشاره به توحید در ذات و انحصار صفات داشته باشد // مفاتیح الغیب: در تبلیغ دین، معرفت تنزیهی خدا مقدم شده است.	۲ و ۳	مدثر ۷۴ / ۴
مصدق توحید در خالقیت و ربوبیت ← دلداری پیامبر و هشدار به مشرکان // تکرار مضمون ۴۴ قلم و ۱۱ مزمّل	۱۱ تا ۱۴	مدثر

۱. جدول کامل مسائل توحید نظری - که پشوانه استنادی این تحقیق می‌باشد - در حجمی حدود ۱۰۰ صفحه تدوین شده است.

سوره	آیه	مسئله توحید نظری
مدثر	۳۱	توحید در هدایت و ضلالت + مصداق توحید در علم (به تعداد جنود پروردگار)
مدثر	۴۸	نفی فایده شفاعت شفیعان (بدون اذن خدا) ← دفع یکی از انگیزه‌های بت‌پرستی
مدثر	۵۴ تا ۵۶	مصداق توحید در اراده ← تنظیم رابطه اختیار انسان با مشیت الهی (امر بین الامرین) / / توحید در اطاعت و مغفرت

۳. آمار مسائل توحید نظری در سیر نزول قرآن

آمارگیری مسائل در پنج محور ذیل به صورت مجزا انجام گرفت که این محورها عبارت‌اند از:

الف) به‌عنوان مقدمه استدلال بر سایر مسائل توحیدی؛

ب) به‌عنوان مقدمه استدلال بر مسائل غیرتوحیدی؛

ج) به‌عنوان نتیجه استدلال؛

د) به‌عنوان نتیجه استدلال قبلی و مقدمه استدلال بعدی؛

هـ) به‌صورت مستقل؛ سایر موارد، مانند بیان عقاید مشرکان.

جمع‌بندی آماری در دو مجموعه متفاوت انجام شد. یک گزارش آماری بر پایه تمام حجم قرآن است تا ذهنیت محقق را نسبت به حجم کمی مسائل توحیدی در کل قرآن جهت دهد. گزارش آماری دوم با توجه به چهار مرحله نزول قرآن است. این گزارش کمیت مسائل توحیدی در هر مرحله نزول و نیز دوره مکی و مدنی را نشان می‌دهد.^۱

در مرحله یکم آمارگیری، تمام مراتب توحیدی مطابق با ظهور و مدلول آیات قرآن جمع‌آوری شد؛ مگر مصادیق فرعی مراتب که به‌دلیل اجتناب از پیچیدگی و گستردگی داده‌های آماری از ثبت آن اجتناب گردید. به‌عنوان مثال «توحید در امانه» از زیرشاخه‌های «توحید در ربوبیت» است که خود دارای مصادیق متعددی است، از این‌رو لذا در مواردی که توحید در امانه مطرح شده، در آمار نیز همین عنوان منعکس شده است؛ اما «توحید در نزول باران یا تسخیر خورشید» از مصادیق «توحید در ربوبیت تکوینی» است که در آمارگیری، عنوان جدایی برای آن ذکر نشده است.

هم‌چنین برخی عناوین کم کاربرد در ذیل عناوین عام‌تر آمده است؛ مثلاً «توحید در قضا» ذیل توحید در حاکمیت، «توحید در رساندن نفع یا ضرر» ذیل توحید در ربوبیت، «توحید در انعام» ذیل

۱. تقسیم‌بندی دیگری که می‌توان در تحلیل آماری موضوعات بر پایه سیر نزول قرآن انجام داد، تقسیم حجمی آیات قرآن به چندین قسمت (مثلاً ده یا بیست یا سی قسمت) است. نگارنده این مدل را نیز در همین بحث و بر پایه تقسیم حجمی قرآن به ده قسمت مساوی انجام داده است که جهت رعایت اختصار از گزارش آن صرف نظر شد.

توحید در رازقیت، «توحید در شنیدن و دیدن» ذیل توحید در علم، و «استوای بر عرش» ذیل توحید در مُلک قرار گرفته‌اند.

تذکر این نکته نیز لازم است که در ثبت داده‌ها، توحید و شرک مربوط به یک مرتبه، هم‌سان لحاظ شده‌اند؛ بدین معنا که مثلاً «توحید در خالقیت» و «نفی شرک در خالقیت»، ذیل عنوان «توحید در خالقیت» قرار گرفته‌اند. این اقدام نیز در راستای بهره‌مندی آسان‌تر از برون‌داد آماری و جلوگیری از پیچیدگی‌های غیر لازم در این تحقیق بوده است.

گزارش آماری مسائل توحید نظری

مستند این گزارش آماری، جدول مسائل توحید نظری در سیر مراحل نزول است. در اینجا جهت رعایت اختصار چند علامت نیز وضع شده است که عبارت‌اند از: «ت.»: توحید نظری و عملی در ... - «تن.»: توحید نظری در .... - «تع.»: توحید عملی در ... - «طن.»: مراتب طولی توحید نظری در ... - «طتع.»: مراتب طولی توحید عملی در ... .

مرحله ۴	مرحله ۳	مرحله ۲	مرحله ۱	مجموع قرآن	مسئله توحیدی	مرحله ۴	مرحله ۳	مرحله ۲	مرحله ۱	مجموع قرآن	مسئله توحیدی
۲	۳۵	۱۳۹	۸۰	۲۵۶	تن. خالقیت	-	۲۲	۱۳۴	۱۲۷	۲۸۳	تن. ربوبیت تکوینی
۷	۲۰	۴۶	۵۱	۱۲۴	تن. الوهیت	۱۱	۶۷	۸۳	۵۴	۲۱۵	تن. علم
۳	۱۰	۵۳	۴۰	۱۰۶	تن. ربوبیت مطلق	۵	۱۶	۴۵	۵۳	۱۱۹	تع. عبادت
۱۱	۱۸	۲۴	۱۲	۶۵	تن. ولایت	۲	۲۷	۲۱	۲۴	۷۴	تن. مالکیت
۵	۲۶	۱۸	۱۲	۶۱	تن. قدرت	۵	۲۱	۲۲	۱۵	۶۳	تقیید به اذن و مشیت
۳	۱۹	۱۷	۱۸	۵۷	تن. مرجعیت	۴	۴۴	۵	۵	۵۸	تع. اطاعت
۱	۱۳	۱۴	۲۴	۵۲	تن. عزت	۶	۲۲	۱۰	۱۵	۵۳	تن. ملک
۲	۹	۱۰	۲۳	۴۴	تن. رحمت	۸	۱۵	۱۷	۹	۴۹	تن. حاکمیت
	۹	۲۱	۸	۳۸	نفی شریک / توحید	۲	۲۶	۲	۸	۳۸	طتع. اطاعت
	۴	۱۶	۱۳	۳۳	ت. حمد		۸	۱۲	۱۴	۳۴	تن. هدایت
۱	۳	۲۰	۷	۳۱	تن. رازقیت	۱	۱۴	۱۳	۴	۳۲	تن. حکمت
۱	۹	۹	۹	۲۸	تن. احیاء	۲	۱۳	۸	۶	۲۹	تن. نصرت
۳	۲	۱۲	۹	۲۶	نفی والدیت	۴	۱۰	۸	۶	۲۸	تع. توکل
۳	۷	۴	۱۱	۲۵	تن. ربوبیت تشریحی	۱	۶	۷	۱۲	۲۶	تن. اماتة

مرحله ۴	مرحله ۳	مرحله ۲	مرحله ۱	مجموع قرآن	مسئله توحیدی	مرحله ۴	مرحله ۳	مرحله ۲	مرحله ۱	مجموع قرآن	مسئله توحیدی
	۴	۱۰	۹	۲۳	تن. دعا	۲	۸	۶	۹	۲۵	تن. مغفرت
	۴	۱۰	۷	۲۱	تن. اضلال		۴	۹	۹	۲۲	تن. شفاعت
۱	۷	۴	۴	۱۶	امر بین الامرین	۳	۵	۹	۴	۲۱	تن. اهلاک
۵	۷	۱		۱۳	تن. خوف		۱۰	۳		۱۳	تن. تسلیم
	۱۱		۱	۱۲	طنن. حاکمیت		۴	۵	۳	۱۲	نفی همسر
	۲	۳	۶	۱۱	تن. وکالت		۶	۳	۲	۱۱	تن. حقانیت
	۴	۲	۳	۹	تن. غنا			۸	۲	۱۰	فطرت توحیدی
	۳	۲	۳	۸	تن. احاطه	۱	۵		۳	۹	تن. اطاعت
	۴	۳		۷	تن. علو	۴	۴			۸	طنن. ولایت
	۲	۴		۶	تن. عظمت		۱	۳	۲	۶	تن. واحدیت قهاره
	۵			۵	تن. ولایت		۱		۴	۵	تن. اسماء حسنا
	۲	۱	۱	۴	تن. حیات			۲	۳	۵	تن. استعانت
	۲		۲	۴	تن. اراده		۴			۴	طنن. عزت
	۱	۱	۱	۳	تن. افعالی			۲	۱	۳	بی‌همتایی
			۳	۳	تن. استعاده		۳			۳	طنن. ولایت
			۲	۲	تن. وجوب وجود	۱	۲			۳	تن. محبت
	۱		۱	۲	تن. وهابیت		۲			۲	قیومیت
				۲	طنن. محبت	۲				۲	تن. توبه‌پذیری
	۱	۱		۲	تن. قنوت		۱	۱		۲	تن. انابه
			۱	۱	تن. واحدیت				۱	۱	تن. احدیت
			۱	۱	نفی مولودیت				۱	۱	تن. صمدیت
			۱	۱	تن. ود			۱		۱	تن. بر بودن
			۱	۱	تن. انقاد				۱	۱	تن. اختیار
		۱		۱	تن. فتاحیت				۱	۱	تن. وراثت
	۱			۱	تن. قدوسیت			۱		۱	تن. تعیین اجل
	۱			۱	تن. مؤمنیت		۱			۱	تن. سلام
	۱			۱	تن. جباریت		۱			۱	تن. مهمنیت
	۱			۱	طنن. نصرت		۱			۱	تن. تکبر
								۱		۱	تن. تقوا

۴. تبیین داده‌های آماری

با توجه به آماری که ارائه شد می‌توان به چند نکته پی برد. هرچند کلمه «توحید» در قرآن نیامده،^۱ اما حدود ۷۰ عنوان در زمینه مسائل توحید نظری مطرح شده است. از میان این مسائل، اقسام و مصادیق تن. ربوبیت از بالاترین تعداد برخوردار است و پس از آن - به ترتیب - مسائل دیگری از توحید نظری قرار دارد؛ از جمله: تن. خالقیت، تن. علم، تن. الوهیت، تع. عبادت و تن. مالکیت. از میان صفات ذاتی، توحید در علم بیشترین کاربرد را در آیات قرآنی داشته و تعداد کاربرد آن نسبت به دیگر صفات ذاتی اختلاف قابل توجهی دارد (تن. علم: ۲۱۵؛ تن. قدرت: ۶۱؛ تن. عزت: ۵۱؛ تن. حکمت: ۳۲؛ تن. حقانیت: ۱۱؛ تن. غنا: ۹؛ تن. حیات: ۴). نکته جالب دیگر میزان توجه به توحید ذاتی واحدی ۷ مورد و توحید ذاتی احدی ۱ مورد است که در مقایسه با مراتب پیش گفته بسیار اندک است. همچنین هیچ‌یک از آیات قرآن ظهور در اثبات وجود خدا و نیز توحید در عینیت صفات ندارد. در عوض، توحید در انحصار صفات، به صورت بسیار گسترده‌ای وجود دارد.

آمارگیری بر پایه مراحل چهارگانه نزول نیز مطالبی را افاده می‌کند. در مرحله یکم نزول (سوره‌های علق تا حجر)، حدود ۵۰ عنوان توحید نظری مطرح شده است. به لحاظ تکرار عناوین، الگوی این مرحله بیشترین شباهت را به الگوی مجموعه قرآن کریم دارد؛ به این نحو که در اینجا نیز اقسام و مصادیق تن. ربوبیت بیشترین تعداد را دارد و مسائل دیگر، از جمله: تن. خالقیت، تن. علم، تع. عبادت، تن. الوهیت و تن. مالکیت، در رتبه‌های بعدی قرار دارد. به لحاظ شباهت الگوی آماری این مرحله با مجموعه قرآن، نتایج مشابهی قابل استنتاج است؛ از قبیل: کاربرد فراوان توحید در علم از میان صفات ذاتی، و کاربرد بسیار کم توحید ذاتی واحدی و احدی.

در مرحله دوم نزول (سوره‌های انعام تا مطففین) حدود ۴۳ عنوان توحید نظری آمده است. میزان تکرار عناوین در این مرحله نیز بی‌شباهت به مجموعه قرآن و مرحله اول نزول نیست. در این مرحله نیز اقسام و مصادیق توحید در ربوبیت بیشترین تعداد را دارا است و پس از آن، مسائل پیش‌رو بیشترین تعداد تکرار را دارد: تن. خالقیت، تن. علم، تن. الوهیت، تع. عبادت، تن. ولایت، تقیید به اذن و مشیت، تن. مالکیت، نفی مطلق شریک (توحید)، و تن. قدرت.

مرحله سوم نزول (سوره‌های بقره تا فتح) مشتمل بر حدود ۵۴ عنوان توحید نظری است. در این

۱. البته واژگان متعددی از ریشه «وحد» در قرآن به کار رفته که غالباً درباره خداوند است؛ مثلاً «وحده» شش بار فقط برای خدا، «واحد» ۲۳ بار از ۳۰ بار به صورت وصف خدا؛ «وحدید» یک بار برای خدا بنابر یکی از دو احتمال، «احد» دو بار از ۵۳ بار کاربرد درباره خدا. (ر. ک به: عبدالباقی، ۱۴۲۳، ذیل «أحد» و «وحد»)

مرحله دوره مدنی آغاز شده و با توجه به تغییر شرایط، الگوی تکرار عناوین توحیدی تغییر محسوس یافته است. بدین لحاظ توحید در علم بیشترین تکرار را داشته و در رتبه‌های بعد این مراتب قرار گرفته است: تع. اطاعت، تن. ربوبیت، تن. خالقیت، تن. مالکیت، تن. قدرت، طتع. اطاعت، تن. ملک، تقیید به اذن و مشیت، تن. الوهیت. در این مرحله با توجه به تشکیل جامعه ایمانی و حکومت اسلامی، تع. اطاعت و نیز تأکید بر اطاعت از رسول اکرم ﷺ - که دستوری در طول این مرتبه توحیدی است - جایگاه ویژه‌ای یافته است.

مرحله چهارم نزول (سوره‌های مائده و توبه) حجم کمتری دارد و دارای ۲۵ عنوان توحید نظری است. الگوی آماری این مرحله مدنی شباهت زیادی به مرحله سوم دارد؛ اما با توجه به مطرح شدن ولی مسلمین در دوره بعد از پیامبر، تن. ولایت و مراتب طولی آن مورد توجه بیشتری قرار گرفته است. در این مرحله نیز تن. علم بیشترین تعداد کاربرد را دارد و پس از آن، این مراتب قرار دارد: تن. ولایت، تن. حاکمیت، تن. الوهیت، تن. ملک، تن. قدرت، تقیید به اذن و مشیت، تع. عبادت، تع. خوف، طتن. ولایت، و تع. اطاعت.

۵. تحلیل داده‌های آماری

حکمت بالغه الهی اقتضا می‌کند که قرآن کریم از جنبه‌های مختلف، حکیمانه و اعجاز‌آمیز باشد و در تمامی این جنبه‌ها قابل استناد باشد. بنابراین حتی بدون توجه به مصادیق کاربرد عناوین و واژه‌های مختلف و تنها با استناد به تعداد تکرار آن در سیر نزول قرآن - به توفیق الهی - می‌توان به نتایج مهمی نایل آمد. بر این مبنا، پرشمارترین مسائل توحیدی قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

به لحاظ بسامد تکرار مراتب و مصادیق توحید در قرآن و بدون اینکه به موارد کاربرد توجه شود می‌توان گفت در سوره‌های مکی تن. ربوبیت (به‌ویژه ربوبیت مطلق و ربوبیت تکوینی) بیشترین تکرار را دارا است. تذکر این نکته لازم است که آمارگیری فوق‌الذکر بر مبنای «عناوین» انجام شده و اگر عناوین دیگری که در همین آمارگیری مطرح شده و در حقیقت از مصادیق ربوبیت است به حساب تن. ربوبیت گذاشته شود، این اختلاف سطح از حد مزبور نیز فراتر خواهد رفت. این میزان توجه گویای آن است که در تقریر و تثبیت توحید باید بیشترین توجه را به ربوبیت، مصادیق متنوع و جلوه‌های محسوس آن مبذول داشت. تذکر مداوم مخاطب به اینکه ربی دارد که مالک و صاحب اختیار اوست و تمام شوون او را تدبیر می‌کند راه را برای پذیرش دیگر مراتب توحید می‌گشاید. شاید علت این راه‌گشایی آن باشد که مرتبه مزبور به امور ملموس و محسوس اطراف مخاطب - که در نگاه بدوی معلول یک سلسله علل و قوانین مادی است - معنایی توحیدی افافه می‌کند و با

شکوفایی وجدان و فطرت مخاطب، او اقرار می‌کند که چنین تدبیر گسترده‌ای در اختیار وی و یا هیچ قدرت واهی دیگری نیست. اینجا است که الله نه به‌عنوان «رب الأرباب» و نه در حد خالق و «معماری بازنشسته» از تدبیر امور آفریدگانش،^۱ بلکه به‌عنوان «رب العالمین» شناسانده و پذیرفته می‌شود و زمینه برای مسائل توحیدی دیگر نظیر الوهیت و عبادت فراهم می‌شود.

تن. خالقیت در سوره‌های مکی جایگاه دوم را دارد و در بیشتر موارد استعمال به‌عنوان دلیلی بر اثبات دیگر مسائل توحیدی به‌کار رفته است. این فراوانی استعمال را به دو لحاظ می‌توان تحلیل کرد: لحاظ نخست این است که عموم مخاطبان قرآن در عصر نزول مشرکانی بودند که وجود الله و توحید در خالقیت او را پذیرفته بودند.^۲ از این رو قرآن کریم معارف اعتقادی خود را از جایی آغاز نمود که مورد پذیرش آنها بود، پندارهای مشرکانه را مورد توجه قرار داد، و دست‌کم در آغاز راه اعتقادات صحیح مخاطبان خود را مستدل نکرد. قرآن - برخلاف نظام مسائل دانش کلام - روند طرح مباحث اعتقادی خود را با یک نگاه منطقی خشک و بدون توجه به وضع اعتقادی مخاطب، ترسیم نکرده است تا بگوید: ابتدا باید وجود خدا را با دلایل متعدد عقلی ثابت نمود و آنگاه قدم به قدم مسائل مترتب بر وجود خدا را اثبات کرد تا آنکه در مرحله‌ای خاص به اثبات توحید در مراتب مختلفش بپردازد و آنگاه، ابتدا صفات ذاتی و در مرحله بعد صفات فعلی را به بحث بگذارد و پس از اتمام همه مراحل نظری به سراغ مباحث عملی برود. این رویکرد گاه باعث می‌شود مخاطبی که عقاید صحیحی را نیز در ذهن دارد به دلیل دشوار بودن دلایل و هضم‌نکردن آن و یا نارسایی استدلال‌ها و یا هر دلیل و بهانه منطقی یا احساسی دیگری، در همان عقاید صحیح نیز دچار تردید شود، و یا به‌منظور اینکه عقاید و رفتارهای ناصحیح خود را اصلاح نکند به‌ظاهر در عقاید صحیح خود نیز - که مقدمه اصلاح سایر بینش‌ها و کنش‌هاست - مناقشه نماید.

لحاظ دیگر این است که اساساً کار جدی قرآن در حوزه معارف خداشناسی از مرحله بعد از اثبات وجود خدا و توحید در خالقیت آغاز می‌شود و کسی می‌تواند اعتقادات خود را با مدد قرآن ارتقا بخشد که دست‌کم این دو مرحله را با راهنمایی فطرت و عقل پیموده باشد. بر همین پایه است که در قرآن کریم هیچ استدلالی در راستای اثبات وجود خدا نیامده است و تن. ذاتی احدی و تن. ذاتی واحدی، به‌صورت انگشت‌شمار مطرح گردیده و در هیچ‌کدام از این دفعات مورد استدلال

۱. اصطلاح اول (رب الأرباب) یادآور پندار مشرکان است و اصطلاح دوم (معمار بازنشسته) اعتقادی است که طی قرون اخیر در هندسه معرفتی مغرب زمین مطرح شده است. گاه از اصطلاح دوم با عنوان «ساعت‌ساز لاهوتی» نیز یاد می‌شود.

۲. لقمان (۳۱): ۳۵؛ زمر (۳۹): ۳۸؛ زخرف (۴۳): ۹ و ۸۷.

و اثبات قرار نگرفته است، بلکه به‌عنوان دلیل بر سایر مراتب توحیدی بوده است. بر پایه این تحلیل یکی از جلوه‌های باعظمت توحید نظری در قرآن آشکار می‌شود؛ بدین بیان که خدای متعال مباحث توحیدی قرآن را بر پایه درک انسان از مخلوق بودن خود بنا نهاده است؛ آغازگاهی که انسان غیر لجوج مجالی برای انکار آن ندارد، و از این نقطه انسان را متوجه خالق یگانه کرده و لوازم آن که شامل جلوه‌های مختلف ربوبیت است را مطرح نموده است. سپس آن قدر نشانه‌ها و لازمه‌های این خالقیت و ربوبیت را ذکر نموده است تا آنکه انسان متقاعد شود که ذاتی با این ویژگی‌های منحصر به فرد، احد و واحد است. بدین ترتیب مسئله تن. ذاتی احدی و واحدی که فهم آن دشوار است را بی‌نیاز از برهان ساخته و از راه معرفی آثار قابل لمس و نیز رفع توهمات درباره ذات - مانند فرزندآوری یا اتخاذ همسر - مشکل را حل کرده است.

اگر به مراتب توحیدی مرتبط با صفات فعلی توجه شود، تن. الوهیت در رتبه سوم سوره‌های مکی قرار دارد؛ البته به لحاظ اینکه تع. عبادت نیز جنبه عملی این مرتبه و نتیجه اعتقاد نظری به انحصار حق عبادت در خداوند است، این آمار افزایش بیشتری خواهد داشت. این دو مرتبه نظری و عملی، از ثمرات نهادینه‌شدن ایمان به توحید ربوبی است و از این رو در بیش از چهل موضع از آیات قرآن، تن. ربوبیت به‌عنوان دلیل بر تن. الوهیت مطرح شده است.^۱

در قرآن کریم تن. علم از میان صفات ذاتی بیشترین کاربرد را دارا است؛ به‌طوری که در مرحله اول و دوم نزول (سوره‌های مکی) در رتبه سوم مسائل توحیدی، و در مرحله سوم و چهارم (سوره‌های مدنی) در رتبه اول قرار دارد. در تحلیل علت این فراوانی می‌توان گفت: وجه تمایز اصلی «انسان» از دیگر موجودات پیرامونی‌اش شاخصه اندیشه‌ورزی و تعقل او است که با استفاده از آن به انتخاب آگاهانه دست می‌یازد. انسان با این ویژگی از میان همه پدیده‌های محسوس اطراف خود متمایز می‌شود و بر آنها مسلط می‌گردد. اما صفاتی هم‌چون قدرت و حیات در سایر موجودات زنده نیز وجود دارد. شاید بتوان گفت پروردگار حکیم با تأکید بر یگانگی خود در این صفت به‌طور مداوم به انسان یادآوری می‌کند که حد خود را بشناسد و از گرفتار شدن در ورطه عقل‌بسندگی و انسان‌محوری رهایی یابد. اعتماد انسان به علم و دانش خودش او را از مسیر عبودیت دور می‌کند و به طغیان می‌کشاند؛ چنان‌که قارون در پاسخ به توصیه‌های حضرت موسی علیه السلام مدعی شد که اموال خود را با

۱. برای نمونه: بقره (۲): ۲۱، ۱۶۳ و ۱۶۴؛ انعام (۶): ۱۶۴ و ۱۶۵؛ اعراف (۷): ۱۰ و ۱۱؛ هود (۱۱): ۶۱؛ رعد (۱۳): ۳۰؛ مریم (۱۹): ۳۶؛ فرقان (۲۵): ۴۵ تا ۵۰، ۵۳ و ۵۴؛ نمل (۲۷): ۵۹ تا ۶۴؛ ۹۱؛ قصص (۲۸): ۶۸ تا ۷۵؛ فاطر (۳۵): ۳۸ تا ۴۱؛ یس (۳۶): ۳۳ تا ۴۴؛ ص (۳۸): ۶۵؛ مزمل (۷۳): ۹؛ قریش (۱۰۶): ۱ تا ۴.

تکیه بر علم خود فراهم آورده است^۱ و با این استدلال از اطاعت حکم الهی سر باز زد. یکی از شواهد تاریخی بر این مدعا نظریاتی است که در قرن هجدهم میلادی شکل گرفت. در این قرن به گونه‌ای افراط‌آمیز به نیروی عقل انسان بسنده شد و تصور بر آن بود که آنچه مایه ناکامی انسان می‌شود جهل است نه گناه. آنها تصور می‌کردند که علم و پیشرفت مادی، خود به خود خوشبختی و فضیلت به بار می‌آورد و انسان می‌تواند بر روی زمین، بهشت را برای خود بسازد! این رویکرد باعث شد تا به مرور اندیشه شکاکیت در دین و تخطئه انواع صور دین بروز کند تا آنجا که برخی فقط طبیعت را شایسته پرستش دانستند. (ر. ک به: باربور، ۱۳۹۲: ۸۰ - ۶۹) تاریخ علم با گذراندن چنین دوره آسیب‌زایی این عبرت را در اختیار ما می‌گذارد که جدایی غرب از دین و توحید، از رهگذر تکیه نابه‌جا و اعتماد گزاف به توانایی علمی انسان و غفلت از آموزه توحید در علم بوده است و یکی از راهکارهای اصلاح این روند، توجه و تأکید بر این مرتبه توحیدی است.

افزون بر آنچه بیان شد، توجیه دیگری نیز به‌عنوان تکمله بحث قابل ذکر است.^۲ مباحث توحید نظری در قرآن به‌منظور شناخت صحیح انسان از خدای متعال و تنظیم رابطه انسان با ذات اقدس اوست. تن. خالقیت و تن. ربوبیت جنبه‌های مهمی از صفات فعلی خداوند را بیان داشته است؛ اما این مقدار برای کنترل و تحول انسان کافی نیست. انسان باید خود را در مقابل نگاه و نظارت خداوند ببیند، تا در چارچوب ربوبیت او قرار گیرد و واکنش مثبت عبودیت در زندگی‌اش متبلور گردد. بنابراین کارکرد علم توحیدی به مثابه تضمینی برای ایجاد گرایش و رفتار مؤمنانه است و انسان را به توحید عملی سوق می‌دهد.

نکته دیگر آنکه پس از تثبیت تن. ربوبیت در مرحله مکی، در سوره‌های مدنی لازم است تا توحید در اطاعت و ولایت در دو حیث نظری و عملی و نیز مراتب طولی آن دو مورد تأکید واقع شود. در این راستا تن. علم نقش محوری پیدا می‌کند؛ چراکه علم نامتناهی و حکیمانه خداوند دلیل محکمی است که در حوزه تشریح قوانین و ابعاد مرتبط با آن - نظیر ربوبیت تشریحی، حاکمیت تشریحی و ولایت تشریحی - و نیز مراتب توحید عملی متناسب با این حوزه کارآمد است و می‌تواند مخاطب قرآن را به‌خوبی اقناع کند و به عبادت و اطاعت وادارد. به همین دلیل، در قرآن کریم استدلال از تن. علم بر مسائل مزبور دارای بسامد قابل توجهی نسبت به بسیاری از ساختارهای استدلالی قرآن است.^۳

۱. قصص (۲۸): ۷۸. نیز ر. ک به: زمر (۳۹): ۵۰ - ۴۹.

۲. می‌توان توجیه پیش‌گفته را «توجیه سلبی» و این توجیه را «توجیه اثباتی» نامید.

۳. برای نمونه: انعام (۶): ۵۹ - ۶۲؛ ۱۱۴ تا ۱۱۷؛ اعراف (۷): ۸۹؛ هود (۱۱): ۱۲۳؛ شعراء (۲۶): ۲۱۷؛ عنکبوت (۲۹): ۴۱ و ۴۲؛ زمر (۳۹): ۴۶؛ قلم (۶۸): ۸ و ۱۰.

۶. بررسی نمونه‌ای از استدلال‌های توحیدی در سیر نزول

از جمله مسائلی که در قرآن کریم با تأکیدی بیشتر از دانش کلام مطرح شده، «نفی والدیت از خداوند» است؛ به این معنا که خداوند حقیقتاً و تشریفاً فرزندی ندارد. فرزندانگاری از عقاید رایج عصر نزول بود و در این زمینه پندارهای باطل متعددی میان مشرکان و اهل کتاب وجود داشت. روشن است که هرگونه فرزندانگاری حقیقی یا تشریفی مستلزم نوعی از شرک میان پدر و فرزند است. (ر. ک به: طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱ / ۲۶۱؛ ۱۷ / ۲۳۵)

مسیری که قرآن کریم در طول ۲۳ سال نزول قرآن پیموده است نمایان‌گر تصویر صحیحی از رابطه آفریدگان با خداوند هستی است و پندار فرزندانگاری برای خدا را در یک سیر حکیمانه ابطال می‌نماید. در آیه ۳ سوره اخلاص (ن. ۲۲) در یک کلمه و به اجمال (لَمْ يَلِدْ)، در آیات ۱۹ تا ۲۳ سوره نجم (ن. ۲۳) با استهزا و بی‌پایه خواندن، در آیات ۲ تا ۴ سوره جن (ن. ۴۰) و از زبان جنیان با سفیهانه و یاوه دانستن آن، و در ادامه سوره‌های مکی با طرح استدلال‌های مختلفی فرزندانگاری مشرکان را رد نموده است (۱۶ تا ۴۰ و ۸۸ تا ۹۵ مریم؛ ۶۸ تا ۷۰ یونس؛ ۱۰۰ و ۱۰۱ انعام؛ ۱۴۹ تا ۱۵۷ صافات؛ ۴ تا ۶ زمر). پس از بیان استدلال‌های متعدد، در آیات ۱۵ تا ۲۲ و ۵۹ سوره زخرف (ن. ۶۳) چند شبهه مشرکان را پاسخ گفته و در آیات ۸۱ تا ۸۷ این سوره پیامبر اکرم ﷺ خود را فردی حق‌طلب و مطیع اراده خدا در این زمینه معرفی می‌کند. در آیات ۴ و ۵ سوره کهف (ن. ۶۹) انذار شدیدی ابراز داشته و در آیات ۲۶ تا ۲۹، عبادت‌پیشگی و ناتوانی تمام این فرزندان ادعایی در هم‌آوردی با خداوند را یادآور گردیده است. درخصوص پندارهای اهل کتاب، ابتدا در خلال داستان تولد حضرت عیسی در آیات ۱۶ تا ۴۰ سوره مریم (ن. ۴۴) به رد این پندار پرداخته است. در سوره‌های مدنی تعداد موارد نفی والدیت کاهش چشمگیری یافته است و در چند مورد محدود به اعتقادات اهل کتاب توجه شده است. در آیات ۱۱۶ و ۱۱۷ سوره بقره (ن. ۸۷) چند استدلال کوتاه و در آیات ۱۷۱ و ۱۷۲ سوره نساء (ن. ۹۲) استدلال‌ها و شواهد بیشتری مطرح شده است. سپس در آیه ۱۸ سوره مائده (ن. ۱۱۳) اعتقاد به بنوت تشریفی اهل کتاب که باعث غرور و تفاخر آنها شده بود نقد گردیده است و پس از مجموعه این استدلال‌ها و اتمام حجت با اهل کتاب، سرانجام در آیات ۲۹ تا ۳۱ سوره توبه (ن. ۱۱۴) با عتاب شدیدی اهل کتاب را به سبب جرایمشان از جمله فرزندانگاری مؤاخذه نموده و به مؤمنان دستور می‌دهد که با آنها بجنگند.

بدین ترتیب روشن می‌شود که قرآن در یک فرایند حکیمانه، این اعتقاد را به چالش کشیده و به تدریج ابعاد مختلف آن را با شیوه‌های مختلف بررسی و نقد نموده است. در دیگر مسائل توحیدی قرآن نیز وضعیت مشابهی وجود دارد. رعایت اصل تدریج در بیان مسائل چالشی و استدلال بر آنها،

سامان‌دهی مسائل و استدلال‌ها در خط سیری از اجمال به سوی تفصیل، فراهم آوردن مقدمات ذهنی فهم مسائل و پذیرش معارف با استفاده از داستان‌های جذاب و مثل‌های بدیع، از نکاتی است که در این فرایند به کار رفته و در متن قرآن نیز بر وجود این ویژگی‌ها تأکید شده است.^۱

۷. راهکار بازنگری در توحید کلامی

برای آنکه بتوان با استفاده از مطالب پیش‌گفته قدمی در راستای ارتقای دانش کلام برداشت، ابتدا لازم است دو سطح تخصصی و عمومی آن از همدیگر تفکیک شود. امکان‌سنجی در این دو سطح نشان می‌دهد که سطح عمومی دانش کلام، ظرفیت ویژه‌ای در بهره‌گیری از الگوی قرآن کریم دارد و می‌تواند به الگوی توحیدی قرآن نزدیک‌تر شود. بر این اساس می‌توان در مراتب توحیدی که به‌طور فطری مورد پذیرش عموم مردم قرار گرفته با تذکر و تقویت فطرت و بدون بحث و جدل‌های خشک فلسفی، مطالب را به سامان رساند و سرمایه‌گذاری اصلی را بر مسائل چالش‌برانگیز و مورد ابتلای مخاطبان قرار داد. بدین منظور اثبات ذات و تن. ذاتی احدی و واحدی و تن. خالقیت نیاز چندانی به استدلال نخواهد داشت و گرانبگاه مباحث بر تن. ربوبیت، علم، الوهیت و تع. عبادت متمرکز خواهد گردید؛ مسائلی که انسان‌ها حتی پس از قبول اسلام نیز به مراتبی از شرک در آنها مبتلا هستند. بنابراین بایسته است که متون عمومی اعتقادی - از منظر هدف‌گذاری - به مجرد آموزش خشک اعتقادات و طرح و بررسی شبهات بسنده نکند و خود را موظف به تربیت انسان موحد در همه ابعاد فکری، اخلاقی و رفتاری و نیز فردی و اجتماعی بداند. در غیر این صورت برون‌داد آموزش عمومی کلام در حد دروسی هم‌چون تاریخ و جغرافیا خواهد بود؛ یعنی حفظ مجموعه‌ای از مفاهیم، برگزاری آزمون و پس از مدتی فراموش کردن بیشتر محفوظات!

در سطح تخصصی دانش کلام نیز لازم است مطابق با پیشنهادی که ذکر شد تغییراتی ایجاد گردد؛ چراکه منبع تغذیه کلام عمومی چیزی جز متون تخصصی دانش کلام نیست و تا زمانی که رویکرد متخصصان این دانش تغییر نکند و به توحید قرآنی نزدیک نشود، امکان اصلاح در بعد عمومی میسر نخواهد بود، و یا آنکه تغییرات دچار سطحی‌نگری و مبتلا به اشکالات فنی می‌گردد. کلام تخصصی ضمن آنکه لازم است میراث سلف خود را حفظ و منتقل نماید ضرورت دارد که به مسائل چالشی روز خود توجه نماید و با تنظیم حجم مباحث مختلف خود از زیاده‌گویی در مسائلی که تاریخ مصرف آنها گذشته پرهیز نماید. مشکلی که به نظر می‌رسد در برخی عرصه‌های آموزش

۱. هود (۱۱): ۱؛ اعراف (۷): ۱۷۶؛ آل عمران (۳): ۶۲؛ عنکبوت (۲۹): ۴۳.

دانش‌های اسلامی وجود دارد این است که التزام به سنت علمی سلف و صرف عمر در متن‌خوانی آثار گذشتگان، در مواردی به افراط گراییده و مانع از توجه کافی به مسائل علمی روز شده است.

نتیجه

۱. برای دستیابی به روش قرآن در طرح مسائل مختلف، سبک تفسیر موضوعی تنزیلی یک راهکار توانمند است که تاکنون کمتر مورد توجه بوده است.
۲. با توجه به مدل تحقیقی ارائه شده، می‌توان سبک تفسیر موضوعی تنزیلی را در موضوعات مختلف قرآنی به کار گرفت.
۳. از میان مسائل توحید نظری، توحید در ربوبیت، توحید در خالقیت، توحید در الوهیت و عبادت و توحید در علم، از بالاترین کمیت در قرآن کریم برخوردار است. در مقابل، اثبات وجود خدا مطرح نشده و توحید ذاتی نیز بسیار کم‌تعداد است.
۴. تحلیل میزان توجه قرآن به مراتب مختلف توحیدی، می‌تواند در اصلاح روش تربیت توحیدی و نیز بازنگری در تدوین دانش‌هایی نظیر کلام اسلامی کارآمد باشد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- آل‌غازی، عبدالقادر ملاحویش، ۱۳۸۲ ق، *بیان المعانی علی حسب ترتیب النزول*، ج ۶ - ۱، دمشق، مطبعة الترقی.
- ابن جزری، محمد بن احمد، ۱۳۹۳ ق، *التسهیل لعلوم التنزیل*، ج ۲ - ۱، بیروت، دار الکتب العربی.
- باربور، ایان، ۱۳۹۲، *علم و دین*، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چ ۸.
- بهجت‌پور، عبدالکریم، ۱۳۸۹، «روش طرح توحید در قرآن (خداپرستی یا خداشناسی)»، *قبسات*، ش ۵۷، ص ۹۴ - ۷۵، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بهجت‌پور، عبدالکریم، ۱۳۹۲، *تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول) مبانی، اصول، قواعد و فوائد*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بهجت‌پور، عبدالکریم، ۱۳۹۴، *شناخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم*، قم، التمهید.
- جوادی‌علی، ۱۴۱۳ ق، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*، ج ۱۰ - ۱، بغداد، جامعة بغداد، چ ۲.
- جوادی‌آملی، عبدالله، ۱۳۹۳، *تفسیر موضوعی قرآن کریم (توحید در قرآن)*، جلد ۲، تنظیم حیدرعلی ایوبی، قم، اسراء.

- خازن، علی بن محمد، ۱۴۱۵ ق، *تفسیر الخازن المسمی لباب التأویل فی معانی التنزیل*، تحقیق عبدالسلام محمد علی شاهین، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- خرازی، سید محسن، ۱۴۱۷ ق، *بداية المعارف الإلهية فی شرح عقائد الإمامية*، ج ۱، قم، موسسه النشر الإسلامی، چ ۴.
- دروزه، محمد عزة، ۱۴۲۱ ق، *التفسیر الحديث، ترتیب السور حسب النزول*، ج ۱۰ - ۱، بیروت، دار الغرب الاسلامی، چ ۲.
- زرکشی، محمد بن بهادر، ۱۴۱۰ ق، *البرهان فی علوم القرآن*، تحقیق ابراهیم عبدالله الکردی و دیگران، ج ۱، بیروت، دار المعرفة.
- سعیدی مهر، محمد، ۱۳۹۲، *آموزش کلام اسلامی*، ویراست جدید، ج ۱، قم، طه، چ ۱۴.
- سلطانی، محمد، ۱۳۸۹، *روش قرآن در نهاده‌نہ کردن باور به ربوبیت الهی در جامعه صدر اسلام*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه مفید.
- شیرازی، صدرالدین، محمد بن ابراهیم، ۱۳۶۱، *تفسیر القرآن الکریم*، تحقیق محمد خواجوی، ج ۷ - ۱، قم، بیدار، چ ۲.
- صدوق، محمد بن علی، ۱۳۹۸ ق، *التوحید*، تحقیق هاشم حسینی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۹۰ ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، ۹ و ۱۷، بیروت، موسسه الاعلمی، چ ۲.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ ش، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، ج ۱۰، تهران، ناصر خسرو، چ ۳.
- عبدالباقی، محمد فؤاد، ۱۴۲۳ ق، *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم*، قم، ذوی القربی، چ ۲.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۸۹ الف، «جهان بینی توحیدی»، در: *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، ج ۲، قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم‌افزار مجموعه آثار استاد شهید مطهری.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۸۹ ب، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (آشنایی با قرآن)*، ج ۲۶، قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم‌افزار مجموعه آثار استاد شهید مطهری.
- معرفت، محمدهادی، ۱۴۱۰ ق، *التمهید فی علوم القرآن*، ج ۱، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، چ ۳.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، ج ۷، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ ۱۰.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی